

ПАНЯЦЦІ ЗНАЧЭННЕ І ЎЖЫВАННЕ Ў ТЛУМАЧАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ

Адна з найбольш важных праблем лексікаграфіі – праблема семантычнай структуры мнагазначнага слова, – канчаткова не вырашана і сёння. Для лексікаграфа важна не толькі размежаваць асобныя лексіка-семантычныя варыянты (ЛСВ), але і размясціць іх у адпаведнасці «з актуальнымі для сучаснай моўнай свядомасці лагічнымі адносінамі» [1, с. 64]. Праблема структурыравання ЛСВ у межах полісеманта ўскладняецца тым, што ў слоўніках выдзяляюць таксама адценні значэнняў і ўжыванні як больш дробныя адзінкі семантычнага членення значэння. Акрамя таго, сутнасць і суадносіны паміж гэтымі паняццямі не заўсёды відавочныя, слоўнікі выяўляюць разнабой у падачы аднатыпных семантычных адзінак. Дадзены артыкул прысвечаны пытання падачы ўжыванняў у слоўніку. У сувязі з запланаваным у Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі перавыданнем шматтомнага слоўніка беларускай мовы пытанне іх фіксацыі набывае асаблівую актуальнасць і патрабуе спецыяльнага разгляду.

Адрозніваюць тэрміналагічнае і нетэрміналагічнае выкарыстанне паняцця *ўжыванне*. Нетэрміналагічнае *ўжыванне* – выпадак канкрэтнай рэалізацыі значэння. Кожнае ўжыванне ўяўляе сабой адзінкавую рэалізацыю аднаго з магчымых аспектаў агульнага значэння слова, а абагульненне ўсіх рэальных ужыванняў слова і вызначае яго значэнне. Нетэрміналагічнае ўжыванне рэалізуецца ў слоўніку ў ілюстрацыях. Але значэнні, у якіх рэалізуюцца адметныя, неўласцівыя слову семантычныя сувязі, не могуць падавацца ў слоўніку, бо ў ім павінны фіксавацца толькі агульнапрынятыя, трывала замацаваныя ў моўнай практыцы значэнні [2, с. 31].

Тэрміналагічнае *ўжыванне* – гэта адзінка семантычнага членення значэння. У лексікаграфіі ўжыванне фіксуецца не ва ўсіх тлумачальных слоўніках, яно адзначаецца ў акадэмічных 17-томным і 4-томным слоўніках рускай мовы, у Тлумачальным слоўніку беларускай мовы (ТСБМ). Аднак у слоўніках не даецца азначэння паняцця *ўжыванне*, звычайна пералічаюцца іх віды і прыводзіцца некалькі прыкладаў, а таксама адзначаюцца ўласцівасці. Так, у 17-томным слоўніку ўдакладняецца, што «вобразнае ўжыванне слова або ўжыванне яго ў параўнанні» даецца, калі яно «шырока ўласціва літаратурнай мове або замацавалася ў ёй як устойлівае спалучэнне» [3, с. XII]. В. У. Вінаградаў пісаў, што «ў слоўніку ... могуць быць (хаця і гэта не абавязкова) зарэгістраваны толькі тыя тыпы ўжывання слова, з якіх відавочна ўжо выпрацоўваецца новае значэнне» [4, с. 22]. У 4-томным слоўніку фіксуюцца асаблівасці ўжывання, «характэрныя» для таго або іншага значэння [5, с. 8], а ў ТСБМ – выпадкі ўжывання слова «не ва ўласцівым яму вобразным ці пераносным значэнні» [6, т. 1, с. 12].

Нягледзячы на выкарыстанне ўжыванняў у слоўніках, у тэарэтычнай лексікаграфіі праблема практычна не аналізуецца. Яна закранаецца ў распрацоўках да Новага акадэмічнага слоўніка рускай мовы [1, с. 71–73].

Даследчыкі плануюць значна пашырыць апісанне словаўжыванняў у слоўніку і прапануюць увесці два спецыяльныя знакі. Знак / павінен адлюстроўваць ужыванні, якія не закранаюць семантычную тоеснасць значэння, але ўжо размываюць яе нетрадыцыйнасцю свайго прымянення. Такім ўжыванням уласцівы навізна, малаўжывальнасць, надзвычай абмежаваная спалучальнасць, але ў той жа час яны павінны выяўляць моўную ўзнаўляльнасць і семантычную рэгулярнасць у радзе блізказначных слоў [1, с. 72]. Такім чынам, прапанаваны падыход не выходзіць за рамкі ўжо рэалізаванага ў слоўніках, калі ў якасці ўжывання рэгіструецца своеасаблівае, але дастаткова пашыранае прымяненне значэння слова.

Праблему ўжывання распрацоўвае Ю. Д. Апрэсян у рамках сістэмнай лексікаграфіі. Паводле даследчыка, ужыванне – гэта выпадак выкарыстання лексемы, што адрозніваецца ад першапачатковага значэння дзвюма асабістымі ўласцівасцямі, якія карэлююць паміж сабой, і якое можа быць атрымана з дапамогай прадуктыўнага правіла [7, с. 126]. Пад прадуктыўным правілам лінгвіст разумее аперацыю, з дапамогай якой з моўнага аб'екта А, які адпавядае зададзенай сукупнасці ўмоў, заўсёды атрымліваецца новы моўны аб'ект В, які мае сукупнасць уласцівасцей, дакладна ўказаную ў гэтай аперацыі [7, с. 125]. Так, у якасці ўжыванняў ён разглядае выпадкі карэляцыі семантычнай уласцівасці (нязначнага змянення значэння) з асаблівасцямі спалучальнасці або кіравання дзеясловаў (сінтаксічная ўласцівасць). Згодна з думкай навукоўца, падставай для фіксацыі ўжывання можа быць карэляцыя паміж любымі дзвюма ўласцівасцямі слова (акрамя фанетычнай), важна толькі, каб карэляцыя была абсалютнай [7, с. 128].

Неабходную інфармацыю можа даць аналіз саміх слоўнікаў. У ТСБМ у прадмове прапануецца афармляць як ужыванні выпадкі з «вобразным ці пераносным» значэннямі, але сярод памет даюцца дзве: *у перан. ужыв.* і *ў безас. ужыв.*, адзначаецца, што тлумачэння пры іх не фіксуецца [6, т. 1, с. 12]. Але на практыцы як ўжыванні афармляецца значна большая колькасць выпадкаў выкарыстання лексем.

Усе ўжыванні ў ТСБМ умоўна можна падзяліць на 3 групы: 1) у якіх рэалізуецца семантычная спецыфіка асноўнага значэння; 2) якія паказваюць асаблівасці граматыкі; 3) ужыванні, якія ілюструюць сінтаксічныя асаблівасці значэння.

Як ужыванні, звязаныя з семантычнымі асаблівасцямі зыходнага значэння, афармляюцца выпадкі выкарыстання слова ў пераносным сэнсе, пазначаныя паметай *у перан. ужыв.* Параўн.: **адзенне** – вырабы з тканіны, футра і пад., якія надзяюць на сябе. / *у перан. ужыв.* *Растрэслі адзенне лясы, Даўно адцвілі верасы.* Колас [6, т. 1, с. 134]; **адснаваць** – скончыць (перастаць) снаваць. / *у перан. ужыв.* *Адснавалі прадвеснія хмары, Адлілі праліўныя дажджы.* Гурло [6, т. 1, с. 178].

У якасці прыкладаў ужыванняў прыводзяцца цытаты з мастацкай літаратуры. Перад лексікографам паўстае праблема размежавання агульнамоўных пераносных значэнняў і індывідуальна-аўтарскіх метафар. Думаецца, што, калі вобраз частаўжывальны і адзначаецца ў некалькіх аўтараў, то гэта ўжыванне, і яно мае тэндэнцыю да пераходу ў разрад самастойных значэнняў.

Акрамя таго, пры пераносных ужываннях адзначаюцца дублюючыя паметы ў вобразным ужыванні і ў паэт. ужыв. Параўн.: **чара** – паэт. Пасудзіна для піцця віна. / у вобразным ужыванні. Я з кожным днём раблюся больш цвярозым, хоць з большай смагай чару п'ю жыцця. Дубоўка [6, т. 5, кн. 2, с. 294]; **турботны** – які турбуецца аб кім-, чым-н., клапаціцца пра каго-, што-н. / у паэт. ужыв. Турботны родны дом Шчаслівых не пабудзіць. Голуб [6, т. 5, кн. 1, с. 555]. Лексікаграфічны прынцып стандартнасці патрабуе аднастайнага афармлення аднатыпных з'яў, таму патрэбна абмежаванне памет.

Часта ўжыванні ўтрымліваюць указанні на лексічную спалучальнасць або на сітуацыю ўжывання: **драны** – ... 4. у знач. прым. Здробнены на тарцы. / Пра стравы. Драныя аладкі [6, т. 2, с.165]; **нешта**¹ – ... 2. Нейкі прадмет, з'ява, пачуццё і пад. / Тое ж з азначэннем. Нешта казачнае бачу я ў багатых колерах неба... Бядуля [6, т. 3, с. 403]. Такія ўжыванні пашыраюць ці, наадварот, абмяжоўваюць зыходнае значэнне або паказваюць на іншы дэнатат, што ў цэлым закранае семантычную тоеснасць. Да гэтай групы адносім таксама ўжыванне назоўнікаў са значэннем зборнасці: **вусень** – лічынка матыля, падобная на чарвяка. / у знач. зб. Вусень пааб'ядаў вясною лісце ў садзе. Чорны [6, т. 1, с. 514]. Найбольш часта так падаюцца назвы дрэў.

Такія ўжыванні патрабуюць уважлівасці ад лексікографа, бо адметнасць семантыкі сведчыць пра тэндэнцыю да фарміравання самастойнага значэння. У слоўніках, дзе не прыняты ўжыванні, падобныя значэнні не выдзяляюцца або афармляюцца як ЛСВ.

У гэту групу ўключаем і нешматлікія ўжыванні, якія ўказваюць на стылістычную спецыфіку значэння: **фестываль** – грамадская ўрачыстасць з паказам і праглядам якога-н. віду мастацтва. / у іран. ужыв. – Бабкі, бабкі!.. Цішэй там, фестываль устроілі. Пташнікаў [6, т. 5, кн. 2, с. 126].

Паслядоўна як ўжыванне афармляецца выкарыстанне лексемы пры тоеснай семантыцы, але адрознай ад рээстравага слова часцінамоўнай прыналежнасці. Так падаюцца назоўнікі, прыметнікі, прыслоўі і інш. Параўн.: **клёш** – асаблівы крой спадніцы, штаноў з расшырэннем унізе. / у знач. нескл. прым. Спадніца клёш [6, т. 2, с. 698]; **вусаты** – які мае вусы, вусікі; з доўгімі або густымі вусамі. / у знач. наз. вусаты, -ага, м. – Адай мне птушку! – наступаў вусаты на бялявага. Арабей [6, т. 1, с. 514]. Звычайна адзначаецца, у значэнні якой часціны мовы ўжыта лексема, для зменных часцін мовы падаюцца канчаткі, а потым без тлумачэння ідзе ілюстрацыя.

У прадмове пры анісанні граматычнай характарыстыкі слова спецыяльна адзначаецца, што лексемы могуць ужывацца ў значэнні іншай часціны мовы [6, т. 1, с. 10]. Звычайна яны афармляюцца як самастойны ЛСВ або адценне значэння: **давераны** – 1. Дзеепрым. зал. пр. ад даверыць. 2. у знач. прым. Надзелены давер'ем. 3. у знач. наз. давераны, -ага, м. Асоба, якая дзейнічае па чым-н. даручэнні [6, т. 2, с. 109]. Асноўным крытэрыем

размежавання такіх ужыванняў і самастойных значэнняў з'яўляецца семантычны. Ужыванням уласцівы адрозненні толькі граматычнага фарманта, калі ж яны не супадаюць і семантычна, то вытворнае значэнне фіксуецца або ў якасці адцення, калі яно не выходзіць за рамкі паняццёвай агульнасці, або як самастойны ЛСВ.

У некаторых выпадках мы лічым афармленне ўжыванняў памылковым. Так, нельга фіксаваць ужыванні пры рознай граматычнай прыналежнасці і адметнасці пачатковай формы, як у наступных лексемах: **клубок** – шарападобны маток нітак, шпагату і пад. // Пра тое, што набыло форму шара, камка. / у знач. прысл. **клубком**. Малы, абараняючыся, качаўся клубком па зямлі. Ракітны [6, т. 2, с. 701]. Такому афармленню супярэчыць не толькі адрозная рэестравая форма слова, але і адметнасць семантыкі значэння і ўжывання. У ТСБМ такія значэнні часцей падаюцца як ЛСВ: **дождж** – 1. Атмасферныя ападка і ў выглядзе капель вады, якія падаюць з хмар. ... 4. у знач. прысл. **дажджом**. Падобна дажджу; у мностве. *Іскры сыпаліся дажджом* [6, т. 2, с. 187] і інш.

Ужыванні, якія характарызуюцца сінтаксічнай адметнасцю, прадстаўлены ў слоўніку дастаткова сістэмна і паслядоўна. Найбольш часта фіксуецца ўказанне на безасабовае ўжыванне дзеясловаў: **асляпіць** – пазбавіць магчымасці бачыць; асляпіць. / у безас. ужыв. *Бляскам агністым засляпіла вочы*. Мурашка [6, т. 1, с. 283].

Часам адзначаюцца паметы ў знач. вык. і ў знач. пабочн., аднак у прадмове адзначаецца толькі першая з іх: **наўцёкі** – бягом, уцякаючы ад каго-, чаго-н. / у знач. вык. *Не паспеў падысці да абгарэлай сасны.., а нехта як выскачыць з лесу ды як запляскае. Я – наўцёкі*. Ігнаценка [6, т. 3, с. 329]; **часам** – іншы раз, калі-нікалі. / у знач. пабочн. *А можа, ты – сімулянтка, часам?* Вярцінскі [6, т. 5, кн. 2, с. 304].

У некаторых выпадках сінтаксічныя асаблівасці фіксуюцца ў дадатковым тлумачэнні: **друг** – той, з кім хто-н. дружыць; блізкі сябар, прыцель. / У зваротку. – *Эй, друг!* – *гукнуў з-за калючак густы моцны бас*. Ставер [6, т. 2, с. 200] і інш.

Такім чынам, ужыванне як лексікаграфічная катэгорыя патрабуе ўдакладнення і сістэматызацыі. У адпаведнасці з прынцыпам стандартнасці патрэбна дакладна апісаць выпадкі, якія афармляюцца як ужыванні, абмежаваць і ўпарадкаваць спецыяльныя паметы, сістэматызаваць спосабы апісання ўжыванняў значэння.

ЛІТАРАТУРА

1. Корованенко, Т. А. Проблемы семантики в новом академическом словаре / Т. А. Корованенко // Очередные задачи русской академической лексикографии: сб. / редкол.: А. С. Герд [и др.]. – СПб., 1995. – С. 58–89.
2. Лексикалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства; пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 462 с.

3. Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. / АН СССР, Ин-т русского языка; редкол.: Ф. П. Филин [и др.]. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т.1 – 767 с.
4. *Виноградов, В. В.* Толковые словари русского языка / В. В. Виноградов // Избр. тр. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1977. – С. 206–242.
5. Словарь русского языка: в 4 т. / АН СССР, Ин-т русского языка; гл. ред. А. П. Евгеньева. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1981. – Т. 1. – 698 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – 5 т., 6 кн.
7. *Апресян, Ю. Д.* Исследования по семантике и лексикографии / Ю. Д. Апресян. – М.: Яз. слав. культур, 2009. – Т.1: Парадигматика. – 568 с.

К. П. Любецкая (Мінск)

ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ У БЕЛАРУСІ Ў КАНЦЫ ХХ–ПАЧАТКУ ХХІ СТ.

На сённяшні дзень задача аспектацыі айчыннага тэрміназнаўчага ведання, а таксама яго філіяцыі знаходзіцца ў самым пачатку вырашэння. Прадугледжваецца, што сістэматызацыя набыткаў у справе вывучэння спецыяльнай лексікі паспрыяе падагульненню наяўнага вопыту і фарміраванню ўяўлення аб стане распрацоўкі тэарэтычных пытанняў беларускай спецыяльнай лексікі. У сувязі з гэтым асноўная мэта артыкула прадугледжвае адлюстраванне вынікаў за перыяд 1990–2016 гг., што ў цэлым дазволіць інвентарызаваць наяўнае і паспрыяе вырашэнню далейшых перспектыв дзейнасці.

Характарызуючы **тэматычны** ахоп праведзеных даследаванняў у сферы вывучэння беларускай спецыяльнай лексікі, можна адзначыць, што напрыканцы ХХ – пачатку ХХІ ст. даследчыкі ў межах галіновага тэрміназнаўства скіроўваюць сваю ўвагу на вывучэнне такіх сфер, як: анатомія, батаніка, батанічная намяклатура, геалогія, грамадска-палітычная лексіка, граматыка, заалогія, лексіка народных промыслаў і рамёстваў, лексіка чыгуначнага транспарту, матэматыка, метэаралогія, найменні асобы паводле прафесійнай і тэрытарыяльнай прымет, рэлігійная лексіка, сельскагаспадарчая, тапанімічная, тэмпаральная лексіка, тэрміналогія аўтамабільнага транспарту, воднага транспарту, машынабудавання, тэрміналогія права, тэхнічная, сямейна-абрадавая тэрміналогія, фаўністычная, філасофская, энтымалагічная, юрыдычная.

У канцы ХХ – пачатку ХХІ ст. навукоўцы звярталіся таксама да асэнсавання гісторыі развіцця пэўных лексіка-семантычных груп: найменні адзення, абутку, галаўных убораў, упрыгажэнняў, матэрыялаў для вырабу